

Sašo Puljarevič

Univerza v Ljubljani

Filozofska fakulteta

Slovenija

puljarevic.saso@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.18485/slovenika.2021.7.1.2>

UDK: 821.163.6.09 Пахор Б.

821.131.1.09-31 Леви П.

821.511.141.09-312.6 Кертец И.

Znanstveni članek

Ali je to človek, Nekropola in Brezusodnost: trije primeri literarizacije izkušnje koncentracijskega taborišča

Povzetek

Članek na temelju opredelitve pričevanjske literature kot žanra, ki nastaja v medbesedilnem odnosu med pričevanjem, žanrom ustne zgodovine, ter književnostjo, poskuša ugotoviti, kako tri literarna dela – *Ali je to človek* italijanskega pisatelja Prima Levija, *Brezusodnost* madžarskega avtorja Imreja Kertésza ter *Nekropola* slovenskega pisatelja Borisa Pahorja – upovedujejo resničnost koncentracijskih taborišč. Za tovrstno literaturo, v nasprotju s poststrukturalističnim dojemanjem avtobiografije kot še enega v vrsti fikcijskih diskurzov, je ravno zaradi funkcij, ki jih pričevanjska književnost zavzema (klinična, dokumentarna, kulturnopolitična), značilno, da še vedno ostaja referencialna ter se vzpostavlja s spominjanjem in samim aktom pripovedovanja. Šele tako se namreč doživeto lahko osmisli oziroma prekine molk, ki ga vsiljuje travmatična izkušnja. Pri tem se postavlja vprašanje, v kolikšni meri je jezik sposoben izraziti doživeto, kar se kaže v poudarjeni metajezikovni ravni besedil.

Ključne besede: pričevanjska literatura, spominjanje, travma, *Ali je to človek*, *Nekropola*, *Brezusodnost*

Uvod

Pred osemdesetimi leti je z nemškimi napadom in italijansko okupacijo dela današnjega slovenskega ozemlja tudi takratna Jugoslavija vstopila v vojno, ki se je v zgodovino zapisala kot druga svetovna in je v veliki meri pomenila rekonceptualizacijo vojskovanja in vojaških tehnik nasploh, hkrati pa je odprla vprašanja, ki so človeštvo prisilila k razmisleku o temeljnih pojmih človeštva oziroma lastnostih, ki naj bi nas določale kot skupnost. Holokavst oziroma šoa nas še vedno kot

lapidarno dejstvo, vgrajeno v zavest večine, opozarja na grozote, ki jih je človek očitno sposoben storiti, in opominja, da se kaj podobnega ne bi smelo zgoditi *nikoli več*, kot se glasi priljubljena krilatica. Da pa do česa takšnega ne bi prišlo ponovno, se je za to treba potruditi. Iz izkušenj minulega stoletja namreč lahko sklepamo, da samo dejstvo nacističnih zločinov holokavsta enostavno ne zadostuje, da bi preprečilo perpetuiranje nasilja, temveč ga je treba neprestano dejavno privabljeti v zavest in o njem govoriti v javnem prostoru. To nalogo, ki je seveda zgolj ena od funkcij, ki jo tovrstna literatura zavzema, lahko prav zaradi svoje specifične narave opravlja spekter literarnih del, ki se jih je oprijelo ime literatura holokavsta, vključuje pa tako literaturo, ki se tematsko-motivno nanaša na holokavst, kot tudi morda še bolj definirano, gotovo pa večkrat obravnavano, t. i. pričevanjsko literaturo. V nadaljevanju bodo v tem kontekstu predstavljena tri dela, in sicer *Ali je to človek*¹ italijanskega pisatelja Prima Levija, *Nekropola*² slovenskega pisatelja Borisa Pahorja ter *Brezusodnost*³ madžarskega nobelovca Imreja Kertésza. Vsem trem je namreč skupno, da so preživeli izkušnjo koncentracijskega taborišča in jo kasneje literarno obdelali v omenjenih delih. Na začetku me bo zanimalo, kakšne so specifične zvrstne opredelitve, in sicer kako razumeti pričevanjsko literaturo v preseku fikcije in avtobiografskosti, ki kot specifičen žanr nastaja v medbese-dilnem odnosu med pričevanjem kot primarnem izrazu naracije ter literaturo (Matajc 2011). Nato se bom posvetil naratološkim značilnostim izbranih del, predvsem literarizaciji spominjanja, ter vprašanju (ne)zmožnosti jezika oziroma poudarjene metajezikovne ravni besedil. V osrednjem delu me bodo zanimali predvsem tematski poudarki, in sicer doživljanje koncentracijskega taborišča v izbranih delih, videnje glavnih vzvodov razčlovečenja (kot je to nakazano že v naslovu Levi-jevega dela) ter posledično odnos do zla in smrti. V sklepnem delu se bom posvetil predvsem dvema glavnima funkcijama pričevanjske literature – ponovnemu vzpostavljanju subjekta zgodovine (tistih, ki niso preživeli) ter dolžnosti spominjanja in ozaveščanja, ki jo dela nalagajo bralcem.

O vprašanih žanrske opredelitve

Kot lahko beremo v spremni besedi Cirila Zlobca k delu *Ali je to človek*, je Levijevo delo, potem ko so ga prvič zavrnil, naposled le izšlo tudi pri ugledni torinski založbi Einaudi (Zlobec 2004, 333). Pri tem je zanimivo, da je izšlo v zbirki esejističnih del, čeprav delo danes poznamo

¹ *Se questo è un uomo* (1947), slov. prev. Sergij Šilc, Cankarjeva založba (2004).

² *Obzorja* (1967), Založništvo tržaškega tiska (1967).

³ *Sorstalanság* (1975), slov. prev. Jože Hradil, Študentska založba (2003).

predvsem kot roman. Če se za hip ustavimo na tem mestu in sledimo opredelitvi Mirana Štuhca,⁴ ki pravi, da esej na vsebinski ravni določajo dvom, radovednost in privlačnost, nasprotovanje enoznačnim sodbam, relativizacija, nakazovanje individualnih ocen ter osebna perspektiva; na slogovni ravni pa dovršenost, kompozicija, grajena na principu asociativnega nizanja, živahnost in nazornost, trdna usmerjenost k cilju, jezikovna sredstva, ki preprečujejo izključevalnost trditev, ampak nasprotno omogočajo pomensko polifonijo in dialoškost (Štuhec 2002, 364), ugotovimo, da vseh lastnosti ne gre pripisovati tudi delu Prima Levija. Predvsem zaradi funkcije pričevanja, ki si jo v delu zadaja avtor, ta pa se v največji meri lahko realizira predvsem z naracijo, torej s pripovedjo, delo ni grajeno po principu asociativnih nizov, temveč temelji na fabuli, ki je močno zasidrana v zgodovinskem času in prostoru, predvsem pa ne trpi nikakršne relativizacije. Seveda ne gre zanemariti esejističnega sloga, ta je morda še toliko bolj značilen za roman *Nekropola*, medtem ko ga v *Brezusodnosti* lahko zaznamo bolj poredko, vendar pa je ravno pripoved oziroma pričevanje tisto, ki nam preprečuje, da bi delo označili zgolj za esej.

Prav zasidranost v zgodovinskem času in prostoru na tem mestu odpira morda pomembnejše vprašanje fikcije ter avtobiografskega diskurza. Čeprav smo na podlagi poststrukturalističnih dognanj o resničnosti kot diskurzivnem konstrukt in nerefencialnosti jezika morda bolj vajeni razmisleka o avtobiografskem diskurzu kot o še enem v vrsti fikcijskih diskurzov, gre miselna pot v primeru pričevanjske literature v drugi smeri.

Če za začetek sprejmemo premiso logike o fikciji kot diskurzu z ničto denotacijo in mu posledično odrečemo referenčno funkcijo nanašanja na resničnost, kot jo ima faktni diskurz (Koron 2011, 37), ugotovimo, da v primeru pričevanjske literature nikakor ne more iti za golo fikcijo v tem smislu, saj je referencialnost pravzaprav nujni pogoj. Kot zapiše V. Matajc, se »[...] pričevanje iz travmatične izkušnje najbolj upira ontološkemu dvomu o zgodovinski resnici« (Matajc 2011, 303).

Da bi pričevanjska literatura lahko bila referencialna, da bi torej lahko merila na nedvoumne pomene o nekem področju, ki pripada resničnosti zunaj komunikacijskega dejanja (Koron 2011, 38), jo moramo razumeti kot takšno, in sicer kot literarno delo, ki nastaja na osnovi pričevanja, enega od žanrov ustne zgodovine. Čeprav je zgodovinopisje v svoji osnovi nastalo na podlagi pričevanj (spomnimo samo na Herodota in ostale antične zgodovinarje), se je ta vez v 19. stoletju z vzpostavitvijo zgodovinopisja kot znanstvenega diskurza radikalno pretrgala. Zgodovinopisje kot objektivna znanost torej spomina kot parcialnega

⁴ Eseg lahko razumemo kot eno od najbolj raznorodnih in raznolikih literarnih vrst, zato ga na nikakor ni mogoče na en mah opisati ali še manj definirati, česar v nadaljevanju niti ne poskušam. Poudariti želim zgolj tiste značilnosti eseja, ki ne sovpadajo z značilnostmi analiziranih del, kar posledično pripelje do dvoma o zvrstni opredelitvi.

in nujno subjektivnega ni imelo za verodostojen vir.⁵ Do spremembe je prišlo šele v 80. letih prejšnjega stoletja, ko je zgodovinopisje spominjanje ponovno začelo jemati v obzir, seveda z vsemi specifikami, ki jih to prinaša (Asman 2011, 50–53). Pričevanje torej lahko prispeva k: »[...] celovitejši seznanitvi s subjektivnim doživljanjem zgodovine, k bolj poglobljenemu poznavanju posameznikovih izkušenj, kot tudi k analizi osebnih in ponotranjenih vrednotenj prostora in časa, v katerem so posamezni zgodovinski akterji živeli in delovali« (Verginella 2011, 97).

Če torej sprejmemo idejo o pričevanju kot o legitimnem zgodovinskem viru, lahko iz tega izpeljemo, da posledično tudi sama pričevanjska literatura ne more biti nereferencialna. V tem ključu lahko razumemo tudi Levijeve besede na koncu predgovora, in sicer da se zdi odveč dodajati, da v knjigi ni nobenega dogodka, ki bi bil izmišljen (Levi 2004, 8). Levi si je namreč zadal nalogo »[...] čim jasneje in natančneje prodreti v smisel preživete izkušnje in ga prenesti tistim, ki je niso doživeli, ker je zanje nadvse pomembna« (Verginella 2003, 177), pri tem pa je vložil veliko skrbi v to, da bi njegovo pričevanje ostalo čim bolj zanesljivo (prav tam).

Kljub vsemu pa še vedno nismo razrešili vprašanja žanrske opredelitve pričevanjske literature, čeprav se glavne značilnosti do tu morda že kažejo. Kot že večkrat poudarjeno, pričevanjska literatura temelji na pričevanju, vendar je s slednjim ne gre enačiti. Na ravni fabule dogodki izvirajo iz zgodovinskega prostora in časa, medtem ko je obdelava, način upovedovanja tisti del, ki je lasten literaturi. Pri tem ponovno naletimo na paradoks oziroma izmuzljivost opredelitve – je način upovedovanja v smislu diskurza rezultat komunikacijskega dejanja⁶ ali pa ga ravno ta omogoča? Gre za svojevrsten simbiotičen odnos oziroma dvojno naravo pričevanjske literature, saj ta po eni strani zagotavlja medij za govor o določenih zgodovinskih trenutkih, a istočasno se ti šele v dejanju pripovedovanja oblikujejo v smiselne, pomenljive celote (Jurić Pahor 2011, 162).

Podobno glede spomina ugotavlja tudi A. Assmann, in sicer mu pripisuje fragmentarnost, labilnost in nestalnost, ki posledično šele s pripovedjo lahko dobi obliko in strukturo, istočasno pa se s pripovedjo konzervira (Asman 2011, 23–24). Poleg tega spominjanje posameznika ni individualno, ne obstaja samo zase, temveč je vmreženo v spominjanje drugih (prav tam). Človek kot posameznik je namreč prostovoljno ali ne vključen v različne *mi-skupine*⁷ in se posledično lahko giba v veliko širšem časovnem razponu, kot pa mu jih omogočajo njegove lastne

⁵ Gl. tudi M. Verginella 2011, 95.

⁶ V smislu pričevanja kot izrekanja, dejanskega pripovedovanja.

⁷ Prostovoljno je denimo vključen v delovno okolje, prijateljske in interesne skupine ter neprostovoljno na primer v generacijske in narodnostne skupine.

izkušnje ali doživetja. V posamezniku se tako vedno križata individualni in kolektivni spomin (Asman 2011, 19–21). Iz povedanega lahko izpeljemo že omenjeni glavni funkciji pričevanjske literature, in sicer se v njej individualno pretaka v kolektivno, hkrati pa se s tem kolektivno še dodatno učvrščuje. Istočasno ne gre zanemariti pomembnosti komunikacijskega dejanja, saj kolektivni spomin nastaja prav s pripovedovanjem oziroma v komunikacijski izmenjavi. Povedano še drugače, »[p]ričevanje je torej dejanje, v katerem se urazmerjata individualni in kolektivni spomin, ki s svojo pripovedno ‚naravo‘ stopata v dinamična medbesedilna razmerja in s tem izvajata medsubjektivna razmerja« (Matajc 2011, 302).

Ko torej govorimo o odnosu avtobiografije in pričevanjske literature, moramo upoštevati dejstvo, da v ospredju ni posameznikovo zasebno življenje, temveč »zlasti vidik, ki spominja na druge zgodbe o sorodnih izkušnjah« (Jurić Pahor 2011, 163). S tem pa se počasi že premaknemo od tega, kaj pričevanjska literatura je, k temu, kako deluje oziroma kakšna naj bi bila njena naloga. Kot zapiše V. Matajc, je funkcija pričevanjske literature predvsem klinična, dokumentarna in kulturna, »[...] spregovoriti je ‚politično‘ dejanje, ki zasebno vpne v javno domeno« (Matajc 2011, 304).

O pripovednih tehnikah kot temeljnih izhodiščih pričevanjske literature

V vseh treh delih, ki jim zdaj že lahko rečemo romani, pripoved podaja prvoosebni personalni pripovedovalec, vendar je vsak od njih po svoje poseben, še najbolj sta si podobna pripovedovalca v romanih *Ali je to človek* in *Nekropola*, medtem ko si pripovedno izhodišče romana *Brezusodnost* zasluži posebno obravnavo.

V romanih Levija in Pahorja je že takoj jasno zaznavna pričevanjska težnja. Oba pripovedovalca govorita v prvi osebi, vendar hkrati mestoma zapadata v esejistične pasaže, kjer poskušata ugotoviti razloge za določena postopanja tako taboriščnikov kot nadzornikov, čeprav se hkrati zavedata, da jasnih in enoznačnih odgovorov nikoli ne bosta dobila. Pri obeh je tudi ves čas očitno, da imata v mislih komunikacijski akt, saj ponekod bralca tudi povsem neposredno nagovarjata. Pripovedovalec v Levijevem romanu na primer pravi: »Ali ne bi tudi vi storili enako?« (Levi 2004, 11). Čeprav sta, kot rečeno, oba pripovedovalca personalna, torej ne podajata resnic, ki bi težile k splošni veljavi, temveč izhajata primarno iz lastne zavesti in védenja, je predvsem pri Leviju mogoče opaziti, kako se pripovedovalec zaradi težnje po objektivnosti (gl. npr. Verginella 2003) poskuša približati znanstvenemu diskurzu. Tako se kaj hitro zgodi, da predvsem v esejiziranih delih iz prve osebe ednine pripoved preide v prvo osebo množine, kot na primer: »To, o čemer smo in bomo še govorili [...]« (Levi 2004, 76).

Medtem ko pripoved pri Leviju poteka relativno linearno, je pri Pahorju zasnova drugačna. V romanu *Nekropola* se pripovedovalec več let po vojni, zdaj že drugič, vrne v taborišče, ki je spremenjeno v spominsko središče, in se med sprehajanjem neprestano spominja časa, ki ga je tam preživel. Pripoved tako poteka na dveh časovnih ravneh, vendar ju Pahor slogovno prepleta tako, da med posameznimi deli ne prihaja do nikakršnih cezur. Še posebej pri njem se zdi, da spominjanje pomeni temeljni agens pripovedi. Vse časovne anahronije oziroma analepse si namreč ne sledijo linearno v času, temveč se pojavijo disperzivno, po principu asociacij, prav tako kot konec koncev spomin zares deluje.

Kronotop je v vseh treh delih mogoče relativno enostavno prepoznati. Pri Leviju, za katerega se zdi, da tudi z nenehnim vpenjanjem v časovne okvire teži k objektivnosti (zadnje poglavje je denimo napisano v obliki dnevniških vnosov), je ta precizno določen, in sicer Auschwitz oziroma podružnično delovno taborišče Monowitz-Buna od leta 1944 do konca vojne oziroma osvoboditve leta 1945. Pri Pahorju je kronotop podan posredno. Pripoved na osnovni pripovedni ravni poteka v nedoločeni takratni sedanjosti, glede na datum izida romana pa bi lahko sklepali, da gre verjetno za 60. leta prejšnjega stoletja, medtem ko analepse dogajanje postavljajo v čas med vojno, in sicer med leti 1944 in 1945. Obe ravni pripovedi se odvrtita v alzaškem koncentracijskem taborišču Natzweiler - Struthof, del spominov pa tudi v Dachauu, kamor so preselili taboriščnike kasneje, ko so se nacistične sile umikale pred zavezniki. Kertész je od vseh treh najbolj skop s podatki o dogajalnem času, eksplicitno ga pravzaprav nikjer ne omenja. Na podlagi poznavanja zgodovinskega konteksta pa dogajanje vendarle lahko umestimo v čas med poletjem 1944 in pomladjo 1945, in sicer v Budimpešto ter v koncentracijska taborišča Auschwitz, Zeitz ter Buchenwald.

Fokalizacija je v vseh treh primerih notranja s prvoosebni pripovedovalcem oziroma protagonistom kot fokalizatorjem, prihaja pa do razlik v načinu predstavljanja resničnosti oziroma o stopnji védenja, ki ga pripovedovalec poseduje. Pri Pahorju je že zaradi narativne zasnove, spominjanje post festum, logično, da pripovedovalec posreduje bolj celostno védenje o dogajanju v koncentracijskih taboriščih in vojni nasploh. Podobno tudi Levijev pripovedovalec, čeprav je pripoved postavljena v konkreten zgodovinski čas in poteka linearno, bolj kot ne razlaga o dogajanju z vsem védenjem, ki je dostopno nekemu, ki je vse to že preživel. Gre torej za prvine, lastne pričevanjskemu žanru, medtem ko je pri Kertészu pripovedno izhodišče drugačno. Pripovedovalec je namreč petnajstletni deček György Köves, ki se z ustrojem in delovanjem koncentracijskih taborišč šele spoznava. Prizma je torej povsem drugačna in v tem smislu moramo razumeti tudi njegovo prepričanje, da odhaja v Nemčijo zgolj na delo, h kateremu se celo sam priglasil. Pripovedovalec se večkrat čudi, ko njegova pričakovanja trčijo ob resničnost taborišča ter šele postopoma opušča svoje predstave in

se naposled sprijazni, da vendarle razlika med *jetniki*, ki jih je videl na začetku, in *delavci*, med katere naj bi spadal tudi sam, ne obstaja. Mestoma torej prihaja do citatnega prevzemanja propagandno-ideološkega diskurza (Matajc 2011, 310), vendar v tem primeru to ne pomeni podreditve pripovednega glasu režimu, temveč je posledica nevednosti oziroma pripovedovalčevih osebnih okoliščin. Čeprav je bralcu, ki se pred branjem vsaj malo pozanima o vsebini in pozna zgodovinski kontekst, takoj jasno, kam in zakaj bodo deportirali Györgyja, se ta vednost ne sklada s pripovedovalčevo, te perspektive pa pripovedovalec niti ne poskuša zavzeti. Dečka bi torej lahko okarakterizirali kot nezanesljivega pripovedovalca (gl. Harlamov 2010), saj je celotna pripovedna perspektiva pogojena z njegovim začetnim nerazumevanjem ter postopnim spoznavanjem nove resničnosti. Zaradi izbrane perspektive je torej tudi celotna težnja romana drugačna, in sicer se objektivnost in dokumentiranje oziroma pričevanje umikata svojevrstnemu intimističnemu doživljanju protagonista. Prav tako je Kertész zanikal kakršnekoli avtobiografske povezave z romanom in tudi to je eden od razlogov, zakaj ga J. Karolle prej kot med pričevanjsko literaturo umešča v žanr zgodovinskega romana (Karolle 2005, 93). Pripovedovalec prav tako ne jemlje v obzir komunikacijskega akta oziroma značilnosti komunikacijskega diskurza in se pričevanju celo eksplicitno odreče. Ko se György vrne v Budimpešto, tam namreč sreča novinarja, ki želi za časopis opisati dečkovo izkušnjo. V Matajc na tem mestu zato govori celo o pričevanju holokavsta kot o »ne-pričevanju«, saj roman zavrne vse značilnosti pričevanjske pripovedi (Matajc 2011, 306).

O (ne)zmožnosti jezika

Kot ugotavlja V. Matajc, je za pričevanjsko književnost značilna izpostavitve metajezikovne funkcije (Matajc 2011, 302) oziroma pogosto tematiziranje lastnega izraznega sredstva, tj. jezika, ter prevpraševanje, v kolikšni meri je ta sploh zmožen izraziti grozo, ki ji je subjekt bil oziroma ji je priča. S tem se povezuje tudi vprašanje upovedljivosti travme oziroma travmatične izkušnje, vendar o tem nekoliko kasneje.

Pri Pahorju je vprašanje (ne)zmožnosti jezika podano posredno, in sicer na ravni sloga. Pripovedovalec namreč pogosto uporablja visoko stilizirane metonimije ter metafore, predvsem kadar gre za ljudi oziroma človeška telesa. Te le redko imenuje s samostalniki, kot so telo, človek, truplo ipd., temveč s sinekdohami (udje, očesa ipd.), hkrati pa se pogosto zateka k živalski metaforiki (ptiči, žabe, insekti in njihovi telesni deli).

Predvsem Levi, in tudi Kertész povsem na koncu romana, sta pri tem veliko bolj deklarativna. Pripovedovalec v romanu *Ali je to človek* na primer pravi: »Ljudje pravimo ‚lakota‘, ‚utrujenost‘, ‚strah‘ in ‚bolečina‘, pravimo ‚zima‘, a vse to je nekaj drugega. To so svobodne besede, ki so

jih ustvarili in uporabljali svobodni ljudje [...] Če bi lagerji obstajali dlje, bi nastal nov surov jezik» (Levi 2004, 110). Zaradi grozodejstev, ki jim subjekt še nikoli poprej ni bil priča, se torej pojavlja potreba po drugačnem izrazju, diskurzu, ki se je sicer vzpostavil in lahko obstaja zgolj znotraj taborišča. Povedano drugače: »vse žrtvine izkušnje so osmiseljive v taboriščnem diskurzu, v katerem se samoumevno, groteskno legitimira subjekt« (Matajc 2011, 306).

Po drugi strani pripovedovalec v Kertészevem romanu v že omenjenem pogovoru z novinarjem ne razume potrebe po evfemizaciji taboriščnih izkušenj. Ko novinar nagovori pripovedovalca, da si želi slišati o peklju, ki ga je preživel, mu György odgovori, da o tem ne ve ničesar, da pozna zgolj koncentracijsko taborišče. Takšnim evfemizmom, kot sta tudi holokavst in šoa – izraz, ki ga uporablja predvsem judovska skupnost – se je sicer tudi Levi poskušal izogibati (Verginella 2003, 188). V svoji neomajni veri v človeški racio je bil namreč mnenja, da se zločini na ta način brez potrebe mistificirajo in zavijajo v tančico nerazumljivega, pri čemer pa z nerazumljivostjo ni mišljen *zakaj*, temveč *kako*.

O razčlovečenju in percepciji smrti

O tem, kaj pomeni izkušnja koncentracijskega taborišča za posameznika, so si vsi trije avtorji enotni, da gre za ravnanja, ki so v nasprotju s kakršnokoli razumsko predstavo, vendar pa, kar je seveda pričakovano, vsak od njih resničnost holokavsta upoveduje na sebi lasten način.

Levi največji dosežek – gre za sodbo v negativnem smislu – narcističnega režima vidi v tem, da so ljudi oropali vseh civilizacijskih dosežkov oziroma kvalitet, ki jim pravimo človeške, ter jih prisilili, da se ravnaajo zgolj po nagonih in še to najpogosteje po zgolj enem, in sicer preživetvenem. Taboriščniki s svojim ravnanjem namreč stopajo v sivo področje tistega, kar bi se v svetu zunaj bodeče žice imenovalo morala pa tudi etika. Okoliščine so ljudi silile v krajo, prekupčevanje ter različna dejanja, ki bi bila v drugačnih okoliščinah pojmovana kot izrazito sebična. Kot pravi Levi: »Zaključil bom s povabilom, naj bralec razmisli, kaj so v lagerju še lahko pomenili [sic] besede, kot so ‚dobro‘ in ‚zlo‘, ‚pravično‘ in ‚krivično‘; [...] koliko prave morale je lahko obstajalo v svetu tostran bodeče žice« (Levi 2004, 75). Podobno piše na drugem mestu: »Preživeti in se pri tem v ničemer ne odpovedati svojemu moralnemu svetu, je, razen če ni močno in neposredno posegla sreča, bilo dano le redkim izjemnim posameznikom, ki so bili iz istega testa kot mučeniki in svetniki« (prav tam 81). Taboriščniki so tako prisiljeni v sivo območje ravnanja in čeprav jih Levi mestoma tudi ostro obsoja,⁸

⁸ Na primer: »Človek je tisti, ki ubija, človek je tisti, ki povzroča ali prenaša krivico; a človek ni tisti, ki brez vsakega zadržka deli svojo posteljo s truplom. Kdor je čakal, da njegov sosed vendarle umre, da bi mu vzel četrtinko kruha je, čeprav nedolžen, bolj daleč od človeka kot najprimitivnejši pigmejec in najokrutnejši sadist.« (Levi 2004, 153)

istočasno izpostavlja, da je še vedno jasno, kdo je na koncu moril, ter odgovornost pripisuje tudi ljudem, ki so takšno stanje oziroma okoliščine ustvarili. Podobno o ravnanju taboriščnikov razmišlja tudi Pahor: »Kdo more vedeti, koliko je kdo sebičen po značaju, koliko pa ga napravi sebičnega ranjeni organizem« (Pahor 2017, 79).

Na podlagi ravnanja in iznajdljivosti Levi izpelje tudi svoje znano razlikovanje med t. i. potopljenimi in rešenimi. Pri tem se opira na pravilo, ki naj bi veljalo v taboriščih, in sicer: »[...] kdor ima, temu bo dano; kdor nima, temu bo vzeto« (Levi 2004, 78). Preživi torej tisti, ki je sposoben utišati notranji etični imperativ ter se na račun iznajdljivosti prebija skozi taboriščni vsakdan. Potopljeni pa so tisti, ki se jim je v taboriščnem žargonu reklo »muslimani« in se, poleg tega, da so telesno šibki, zlomijo tudi duševno.

Lager je torej sistem, mašinerija, ki ustvarja vladavino vojne vseh proti vsem. Prav na primeru Hobbesove ideje države oziroma civilne družbe se nam ukaže nesmisel ali paradoks koncentracijskih taborišč, saj v skladu s Hobbesovim antropološkim pesimizmom o naravnem stanju, torej pred obstojem države, vlada stanje, v katerem je človek človeku volk. Ljudje nato s t. i. družbeno pogodbo del pravic delegirajo na suverena, ki kot nekakšen leviatan bdi nad družbo in zagotavlja mir in red. Na primeru taborišč pa pride do povsem obrnjene logike, saj so se ljudje v stanju relativnega miru in reda prisiljeni odreči vsem človekovim pravicam, sistem pa jih nato pahne v stanje vojne vseh proti vsem.

Prav stroga organizacija, hierarhični red ter slepo spoštovanje pravi je med drugim vodilo k oblikovanju teze o banalnosti zla. Tudi same usmrtitve so bile, kot lahko beremo pri Leviju, zvedene zgolj na še eno tehnično opravilo, oropano kakršnekoli patetike in smisla: »[...] izvršitev sodbe ni nič drugega kot žalostna obveznost do družbe, [...] poskrbljeno je, da okoli sebe ne začuti sovraštva ali samovolje, pač pa potrebo, pravico in, hkrati s kaznijo, odpuščanje« (Levi 2004, 11). Podobno tudi v *Nekropoli* beremo, da ubijanje bolnih, ki so bili prešibki za transport v Doro, ni bilo posledica usmiljenja, temveč je šlo enostavno za organizatorsko računanje (Pahor 2017, 68). Vendar se, ko piše o ustroju taborišč, Levi še vedno sklicuje na človeški razum oziroma človeku imanentne vrednote: »[...] prav zato, ker je lager velika mašinerija, ki naj iz nas naredi živali, mi to ne smemo postati« (Levi 2004, 34).

V takšnem okolju se spremeni tudi percepcija časa. Kot zapiše Levi: »[...] lager ni drugega kot vrsta bivanja brez časovnih omejitev, ki nam je določena znotraj germanskega družbenega ustroja« (Levi 2004, 73). Eden od načinov, kako se t. i. rešeni prebijajo skozi taboriščno resničnost, je tudi odsotnost razmišljanja tako o preteklosti kot o prihodnosti. Tako ne zapadejo v razmišljanje o vzrokih za svojo usodo in se istočasno poskušajo izogniti prebolečim mislim na zunanji svet ter morebitne rešitve. Gre torej za popolno opustitev kakršnegakoli upanja ter

golo eksistiranje v nedoločenem časovnem obdobju, večni sedanjosti, ki je zaradi svoje absolutne neracionalnosti iztrgana iz kakršnegakoli človeku znanega konteksta. Z drugimi besedami: »Če bi bili razumni, bi se vdali očitnemu dejstvu, da je naša usoda povsem nerazpoznavna, da je vsako gibanje samovoljno in brez vsake stvarne podlage« (Levi 2004, 29). In to je v resnici položaj subjekta, ki ga opisuje naslov Kertészevega romana – brezusodnost – oziroma, kot pravi Pahor: »Dih konca [...] se je vzdigoval iz hladnega dna, kjer se je bila naša misel spojila z zavestjo dokončne ujetosti« (Pahor 2017, 38).

Eden od primerov, na katerem lahko opazujemo tako značilnosti komunikacijskega diskurza, značilnega za pričevanjsko literaturo, kot vprašanje jezikovnega upovedovanja taboriščne resničnosti ter percepcije časa, je tudi naslednji: »Ali veste, kako se v taboriščnem žargonu reče ‚nikoli‘?, Morgen früh, jutri zarana« (Levi 2011, 118).

Kljub vsem obsodbam ravnanja taboriščnikov Levi proti koncu, ko se že bliža osvoboditev in so se Nemci iz taborišča že umaknili, zazna, kako se ponovno vračajo človeške vrednote. Skupina taboriščnikov se namreč odpove delu obroka v prid tistim, ki so poskrbeli za hrano. »To dejanje je pomenilo, da je lager umrl. [...] začetek procesa, v katerem smo mi, ki nismo umrli, iz Häftlingov počasi spet postajali ljudje« (Levi 2011, 142). S tem Levi ponovno demonstrira vero v nekakšno dobro, ki naj bi bilo lastno ljudem in se manifestira takoj, ko se oblika zunanje prisile, ki jih sili v nečloveško obnašanje, umakne.

O travmi ter ponovnem vzpostavljanju subjekta zgodovine

Kot že omenjeno, je ena od funkcij pričevanja tudi klinična. Gre za to, da so žrtve šele s pomočjo pripovedi sposobne ubesediti travmatično izkušnjo, ki jih je v trenutku doživljanja s svojo absolutnostjo oropala vsakršnega obrambnega mehanizma in s tem sposobnosti osmišljanja oziroma racionalne razlage. Cilj terapije oziroma v našem primeru literarnega dela, ki ima lahko podoben, terapevtski učinek, je v določeni meri z jezikovno artikulacijo travmo prizvati iz območja potlačitve ter ji zavestno dovoliti, da postane del subjektive identitete.

Pričevanje torej deluje terapevtsko za pričevalca, vendar hkrati s tem, ko se ostali preživeli lahko poistovetijo s prebranim oziroma slišanim, tudi njim omogoča prepoznavanje lastnega v kolektivnem (Matajc 2011, 309) in s tem lažje procesiranje osebne travme. Pomembno je tudi, da kljub temu, da opisani postopek deluje na osebni ravni, subjektom istočasno sporoča, da je njihova travma del širšega zgodovinskega konteksta oziroma kolektiva.

Nadalje se pri preživelih pojavlja tudi občutek krivde v odnosu do ljudi, ki so v taboriščih umrli, že zaradi dejstva, da so preživeli. Pahor na primer pravi: »Živ sem, zato so tudi moja najbolj pristna čustva nekje nečista« (Pahor 2017, 92). Od tod izvira še dodaten impulz po pričeva-

nju, v smislu, da se čutijo dolžne povedati zgodbo tudi v imenu vseh tistih, ki jih več ni. Na tak način »mrtve, katerih obstoj se je poskušal zanikati, integrirajo v diskurz in jih s tem postavijo v ‚navzočnost‘« (Matajc 2011, 307). Milijoni umrlih se torej s pomočjo pričevanj in še posebej pričevanjske literature kot enega močnejših medijev kolektivne zavesti določene družbe ponovno formirajo kot subjekti zgodovine.

O nujnosti literature po holokavstvu

Do odnosa povojne družbe do preživelih in nacističnih zločinov so bili kritični vsi trije avtorji. Pahor se na primer že v *Nekropoli* sprašuje: »Zakaj gloriola čistega junaštva za tiste, ki so padli s puško v roki, [...] medtem ko je za tiste, ki jih je izvodila lakota, samo nanagloma izgovorjen spomin, drugače pa molk?« (Pahor 2017, 173). Levi v sanjah že v taborišču napoveduje odsotnost zanimanja zunanjega sveta za dogodke za bodečo žico: »Vendar opazim, da mi poslušalci ne sledijo, celo povsem ravnodušni so: vsevprek govorijo med sabo, kot bi mene ne bilo« (Levi 2004, 51). Prav tako tudi Kertész že v romanu opozori na nejevero družbe, s katero so se preživeli soočali po vojni. György na neki železniški postaji, ko se po osvoboditvi vrača domov, sreča nekega moža, ki ga sprašuje, ali so plinske celice res obstajale. György mora priznati, da je o njih samo slišal, možu pa to zadostuje, da vztraja pri svojem dvomu, čeprav je jasno, da tisti, ki so videli plinske celice, o njih nikomur nikoli niso mogli pričati.

Seveda je takšnemu odnosu botrovala močna nacistična medvojna propaganda ter kasnejše uničevanje taborišč in morebitnih dokazov, vendar pa bi lahko rekli, da je k temu v veliki meri prispevala tudi nezmožnost soočiti se z dejanji lastnega kolektiva ter morda tudi občutek krivde, ki se je manifestirala zgolj na podzavestni ravni, ter zaradi lastne neaktivnosti oziroma neukrepanja.

Danes je zgodovinski revizionizem v družbi močno prisoten ter mestoma prevzema celo položaj vodilnega diskurza. Literatura lahko v boju pred popačenjem kolektivnega spomina, pozabo ali morda ponovnim vzponom radikalnih idej deluje na dva načina. Poleg informiranja, ki legitimnost črpa iz pričevanja, lahko književnost pri bralcih že zaradi narave medija (v smislu Ingardnovih metafizičnih kvalitet) razvija večjo stopnjo empatičnosti. Kot pravi Pahor: »Kako neki naj potem slika prikaže poslednje odtenke nevidnega notranjega boja, v katerem so privzgojeni napotki omike že zdavnaj podlegli neomejenemu trinoštvu želodčnega epitelijskega« (Pahor 2011, 15). Literatura na drugi strani ima to sposobnost.

Drugi poudarek, ki pa se ne veže nujno zgolj na pričevanjsko literaturo, je nujen poskus upora proti detravmatizaciji, ki nepojmljive zločine osmišlja, relativizira, trivializira ter jih prepušča pozabi (Kuljić 2006, 296). Kot to opisuje Kuljić, sčasoma namreč pride do težnje, da

bi travmo razumeli kot sestavni del verige zgodovinskega dogajanja, s čimer pa se ta posploši ter izgubi moč razbijanja smisla (Kuljić 2006, 294), kot jo je imela za posameznika v danem trenutku. Jörn Rüsen (Kuljić 2006, 295) na podlagi preučevanja nemške družbe navaja naslednje strategije posploševanja: anonimizacija (namesto o konkretnih umorih in krvnikih je govor o *zli usodi, temačnih silah* ipd.), kategorizacija (uporaba abstraktnih terminov, kot so *tragedija, posledica vojne* ipd.), normalizacija (zlo kot nekaj človeku imanentnega), moralizacija (travma v vlogi moralnega opozorila), estetizacija (umetniški izdelki, ki tematizirajo travmo, postanejo potrošna roba) ter teleologizacija (nauk kot edini smisel travme).

V nasprotju z zgoraj navedenimi strategijami je torej treba poudariti, da travma ne pomeni iracionalnega upada niti ekscesa, temveč je izraz globljega strukturnega toka oziroma je konstitutivni del zgodovinskega smisla, kar je bil v primeru holokavsta nemški nacionalni kapitalizem (Kuljić 2006, 296). Nujno je torej nenehno izogibanje kakršnikoli banalizaciji, kontekstualno razumevanje ter istočasno poudarjanje istega oziroma, če parafraziramo Pahorjevo misel, je treba na odgovornost klicati družbo, ki je posameznika vzgojila, odgovorna sta namreč tako posameznik kot družba (Pahor 2017, 191–192).

Sklep

Kot smo lahko videli, je za pričevanjsko literaturo značilna predvsem medbesedilnost med pričevanjem kot legitimnim zgodovinskim virom ter literaturo. Na podlagi tega lahko sklenemo, da v nasprotju s težnjo po dojetanju avtobiografije kot fikcijskega žanr pričevanjska literatura še vedno ostaja referencialna ter upošteva značilnosti komunikacijskega diskurza, opazna pa je tudi izrazna metajezikovna funkcija.

V romanih *Ali je to človek* Prima Levija in *Nekropola* Borisa Pahorja lahko zaznamo pričevanjsko težnjo z upoštevanjem zgoraj navedenih lastnosti ter poudarjeno pojasnjevalno oziroma prevpraševalno težnjo, medtem ko je pripovedno izhodišče v romanu *Brezusodnost* Imreja Kertésza pogojeno s perspektivo otroka, ki zgolj popisuje svoje intimno doživljanje, na podlagi česar je tudi žanrska oznaka pričevanjskega romana vprašljiva. Se pa v vseh treh romanih v različni meri pojavlja vprašanje, kako je mogoče izkušnjo holokavsta sploh ubesediti oziroma kako je mogoče govoriti o kraju, kjer je človek prisiljen v nemoralna početja, kjer opušča vsakršno iluzijo prihodnjega ali minulega časa ter je vpet v sistem pravil, ki jim nihče od zapovedovalcev, kljub njihovi nečlovečnosti, ne oporeka.

Takšnim literariziranim pričevanjem je lastno predvsem predelovanje travme, ki se z morebitno retencijo lahko osmisli šele post festum z naracijo. Hkrati s pomočjo tovrstnih pričevanj tudi ostali preživeli, ki (še) niso pričevalci, predelajo lastno travmo ter spoznajo, da je ta

vendarle del kolektiva, istočasno pa tovrstna dela vse tiste, ki niso preživeli, privabljajo v kolektivno zavest ter jih konstituirajo kot subjekte zgodovine.

Nenazadnje ima takšna literatura tudi visok etični naboj, ki lahko bralce primarno informira, nato pa tudi prisili k razmisleku ter prepričevanju načina spominjanja. Na takšen način je namreč mogoče ubežati kakršnikoli banalizaciji travme, ki vodi v pozabo, ta pa v neizbežno ponavljanje zgodovine. *Nikoli več* namreč še nikoli do sedaj ni bil tako nesamoumeven.

Izvori

- Kertész, Imre. 2003. *Brezusodnost*. Prev. Jože Hradil. Ljubljana: Študentska založba.
- Levi, Primo. 2004. *Ali je to človek*. Prev. Sergij Šlenc. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Pahor, Boris. 2017. *Nekropola*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

Literatura

- Asman, Alaida. 2011. *Duga senka prošlosti*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Harlamov, Aljoša. 2010. »Nezanesljivi pripovedovalec v sodobnem slovenskem romanu«. *Jezik in slovstvo* 55 (1–2): 32–46.
- Jurić Pahor, Marija. 2011. »Narativnost spominjanja: vpogledi v avto/biografsko usmerjeno raziskovanje in v govorico ekstremne travme«. V *Avtobiografski diskurz*, urednika Alenka Koron in Andrej Leben, 161–173. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Karolle, Julia. 2005. »Imre Kertész's *Fatelessness* as Historical Fiction«. V *Imré Kertész and Holocaust Literature*, urednika Louse O. Vasvári in Steven Töstöy de Zepetnek, 89–96. West Lafayette: Purdue University Press.
- Koron, Alenka. 2011. »Fikcija, fakti in resnica v avtobiografiji«. V *Avtobiografski diskurz*, urednika Alenka Koron in Andrej Leben, 35–50. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Kuljić, Todor. 2006. *Kultura sećanja*. Beograd: Čigoja štampa.
- Matajč, Vanesa. 2011. »Medbesedilna razmerja med ustno zgodovino in literaturo v pričevanju«. *Acta Histriae* 19 (1–2): 301–318.
- Štuhec, Miran. 2002. »K problematiki eseja«. *Slavistična revija* 50 (3): 361–372.
- Verginella, Marta. 2003. *Primo Levi, razlagalec lagerske asimetrije* [spremná beseda]. V *Potopljeni in rešeni*, Primo Levi, 171–193. Ljubljana: Studia humanitatis.

- Verginella, Marta. 2011. »Zgodovinopisna raba avtobiografskih virov in značilnosti ženskega avtobiografskega pisanja.« V *Avtobiografski diskurz*, urednika Alenka Koron in Andrej Leben, 95–108. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Zlobec, Ciril. 2004. *Kako je daleč je lahko človek od človeka v sebi* [spremnna beseda]. V *Ali je to človek*, Primo Levi, 325–341. Ljubljana: Cankarjeva založba.

Sašo Puljarević
 Univerzitet u Ljubljani
 Filozofski fakultet
 Slovenija
 puljarevic.saso@gmail.com

ZAR JE TO ČOVEK, NEKROPOLA I BESUDBINSTVO: TRI PRIMERA LITERARIZACIJE ISKUSTAVA KONCENTRACIONOG LOGORA

Članak na temelju definicije testimonijalne književnosti kao književnog žanra, koji nastaje u intertekstualnom odnosu između svedočenja (žanra oralne istorije) i književnosti, pokušava da ustanovi kako je u trima književnim delima – *Zar je to čovek* italijanskog pisca Prima Le-
 vija, *Besudbinstvo* mađarskog autora Imrea Kertesa i *Nekropola* slove-
 načkog pisca Borisa Pahora – predstavljena stvarnost koncentracionih
 logora. U suprotnosti sa poststrukturalističkim shvatanjem autobiogra-
 fije kao još jednog u nizu fikcijskih diskursa, upravo je zbog funkcija
 koje testimonijalna književnost može da ima (klinička, dokumentarna,
 kulturnopolitička) za nju karakteristično da ostaje referencijalna i da se
 uspostavlja sećanjem i samim činom pripovedanja. Naime, iskustvo tek
 tako može da se osmisli, čime se prekida muk koji nameće traumatično
 iskustvo. Pri tome se postavlja pitanje u kojoj je meri jezik sposoban da
 izrazi iskustvo, što se odražava u vidu istaknutog metajezičkog nivoa
 teksta.

Ključne reči: testimonijalna književnost, sećanje, trauma, *Zar je to čovek*, *Nekropola*, *Besudbinstvo*

Sašo Puljarević
University of Ljubljana
Faculty of Philosophy
Slovenia
puljarevic.saso@gmail.com

*IF THIS IS A MAN, NECROPOLIS AND FATELESSNESS: THREE
EXAMPLES OF TRANSPOSING THE CONCENTRATION CAMP
EXPERIENCE INTO LITERATURE*

Building on the understanding of testimonial literature as a literary genre which is created in an intertextual relation between a testimony (oral history genre) and literature, the article tries to establish how three literary works – *If This Is a Man* by the Italian writer Primo Levi, *Fatelessness* by the Hungarian author Imre Kertész and *Necropolis* by the Slovenian writer Boris Pahor – narrate the reality of concentration camps. In a sharp contrast to the poststructuralist concept of autobiography as yet another fictional discourse, testimonial literature remains referential due to the functions it performs (clinical, documentary, cultural-political). It is established through remembrance and the act of narration alone, which enables survivors to break the silence caused by the trauma. In addition, it poses the question of the ability of language to express traumatic experiences, resulting in an emphasized metalingual level of the texts.

Keywords: testimonial literature, remembrance, trauma, *If This Is a Man*, *Fatelessness*, *Necropolis*

Prejeto / Primljeno / Received: 01. 07. 2021.
Sprejeto / Prihvačeno / Accepted: 20. 10. 2021.